

Ж.А. Манкеева^{1*} , Н.Қ. Шүленбаев¹ , А.З. Бисенғали¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: mankeeva1950@mail.ru

МӘДЕНИ-РЕПРЕЗЕНТАТИВТІ ІШКОРПУСТАРДЫ ӘЗІРЛЕУДЕГІ МӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ АННОТАЦИЯЛАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аннотация. Қазіргі қазақ қоғамындағы аса өзекті мәселелердің бірі – тіл арқылы қалыптасып, тілде сақталған төл мәдениет пен тарих сабақтастығын кешенді зерттеу арқылы халықтың рухын жандандыру. Бұл мәселенің шешімі тілді зерттеудің құрылымдық жүйесінің қазіргі қазақ тіл білімінде бүгінгі таңда кең ауқымды дамып келе жатқан тілдік санадағы дүниенің ұлттық көрінісін бейнелейтін антропоөзекті бағытқа жалғасумен тікелей байланысты. Осы орайда соңғы кезде жүргізілген зерттеулер мен жарық көрген лексикографиялық еңбектер әр халықтың бар болмысын көрсететін мәдени-репрезентативті мәтіндердің мол ақпаратын пайдаланудың өзектілігін көрсетіп отыр. Өйткені әр ұлттың даралық ерекшеліктері мен бірегейлігі көрініс тапқан мұндай мәтіндер – ұлт қалыптасуының басты көрсеткіші ретінде сол ұлттың коды, баға жетпес асыл мұрасы, тілдік қазынасы. Сондықтан мәдени мәтіндерді жинап, саралап, мағыналарын жете түсіну, қайта жаңғырту - өте өзекті мәселе. Олар ғасырлар қойнауынан ұрпақтан-ұрпаққа аман есен жетіп, ұлт тілінің келешегі үшін қызмет етпек. Ендеше, көне мәдени мәтіндерімізді түгендеп алып, ұлттық тіліміздің ішкорпусын жасасак, ұлттық құндылықтарымыздың тілдегі заманауи көрінісі жасалады, кейбір ұмыт болған немесе мағынасы күнгірттенген көнерген сөздер қайта жаңғырып, сөздік қорымыздан қайта орын алады. Сол арқылы сөздік қорымыз байи түседі, мемлекеттік тілдің қолданыс аясы кеңейіп, терминжасам үдерісі жандана түседі.

Тірек сөздер: мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер, ішкорпус, ұлттық код, этномәдени бірліктер, рухани-мәдени жаңғырту, тіл мен мәдениет сабақтастығы.

Ж.А. Манкеева^{1*}, Н.К. Шүленбаев¹, А.З. Бисенғали¹

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан
*e-mail: mankeeva1950@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ АННОТАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В РАЗРАБОТКЕ КУЛЬТУРНО-РЕПРЕЗЕНТАТИВНЫХ ПОДКОРПУСОВ

Аннотация. Одной из актуальнейших проблем современного казахского общества является возрождение духа народа через всестороннее изучение преемственности родной культуры и истории, сформированной через язык и сохраненной в языке. Решение этой проблемы напрямую связано с продолжением структурной системы языковых исследований в сторону антропоцентрического направления, широко развивающегося в казахском языкознании и отражающего национальную картину мира в языковом сознании. В этой связи проведенные в последнее время исследования и опубликованные лексикографические труды свидетельствуют об актуальности использования обширной информации культурно-репрезентативных текстов, отражающих существование каждого народа. Ведь такие тексты, отражающие индивидуальность и уникальность каждой нации, - это код, бесценное благородное наследие, языковая сокровищница, главный показатель становления нации. Вот почему сбор, сортировка, осмысление и возрождение культурных текстов являются очень актуальной задачей. Они должны сохраняться и передаваться из поколения в поколение и служить во благо будущего родного языка. Поэтому, если мы проанализируем наши древние культурные тексты и создадим подкорпус нашего национального языка, создадим современное представление о наших национальных ценностях в языке, некоторые забытые или устаревшие слова, смысл которых стал неясным, возродятся и займут свое место в нашем лексиконе. В результате наш словарный запас станет богаче, расширится сфера использования государственного языка, активизируется процесс терминотворчества.

Ключевые слова: культурно-репрезентативные языковые единицы, подкорпус, национальный код, этнокультурные единицы, духовно-культурное возрождение, преемственность языка и культуры.

Zh.A. Mankeyeva^{1*}, N.K. Shulenbayev¹, A.Z. Bissengali¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: mankeeva1950@mail.ru

PROBLEMS OF ANNOTATION OF CULTURAL UNITS IN THE DEVELOPMENT OF CULTURAL AND REPRESENTATIVE SUBCORPUSES

Abstract. One of the most urgent problems in modern Kazakh society is the revitalization of the spirit of the people through a comprehensive study of the continuity of native culture and history, formed through the language and preserved in the

language. The solution to this problem is directly related to the continuation of the structural system of language research to the anthropocentric direction, which is developing on a large scale in Kazakh linguistics and reflects the national view of the world in linguistic consciousness. In this regard, recent research and published lexicographic works show the relevance of using rich information from cultural and representative texts that reflect the existence of each people. Because such texts, which reflect the individuality and uniqueness of each nation, are the code, priceless precious heritage, and linguistic treasure of that nation as the main indicator of the formation of the nation. That is why collecting, sorting, understanding, and revitalizing cultural texts is a very urgent problem. They will survive from the depths of centuries from generation to generation and serve for the future of the mother tongue. So, if we take an inventory of our ancient cultural texts and create a corpus of the Kazakh language, a modern reflection of national values will be created in the language, and some forgotten or outdated words with dull meanings will be revived and taken a place in the vocabulary. Thus, the vocabulary of the language will become richer, the scope of use of the state language will expand, and the process of term formation will intensify.

Keywords: cultural and representative language units, subcorpus, national code, ethno-cultural units, spiritual and cultural modernization, continuity of language and culture.

Кіріспе

Антропоэлекті парадигма аясында сөз байлығының құрылымдық жүйесі ғана емес, танымдық әлемі кешенді зерттеліп, мәдени-репрезентативті тілдік үлгілердің мұрагерлік, қазыналық қызметтері негізінде мәдени-семантикалық мәні ашылады. Сол арқылы кез келген мәдени мазмұнды сөздің бүгінге дейін терең тамырынан желісі үзілмегені айқындалып, соның негізінде әр ұлтқа тән ерекшеліктердің болмысын қалыптастыратын ұлттың мәдени коды танылады.

Осымен байланысты қазіргі тіл біліміндегі антропоэлектік бағытқа негізделген зерттеулерде ғасырлар бойы қалыптасқан адам әрекеті мен күнделікті тәжірибесін тіл арқылы таңбалаған (репрезентациялаған) рухани-танымдық ақпаратқа ерекше назар аударылады. Оның маңыздылығы – осындай зерттеулерде айқындалатын мәдени-тілдік репрезенттердің қазіргі қазақ қоғамындағы ұлттық сананың рухани өзегін жаңғыртуға бағытталған заманауи қоғам талаптарына сәйкес дәйектілік қызмет атқаруында.

Тілдің өз бойынан табылатын этностың бүкіл рухани-мәдени байлығының асыл қазынасы іспетті мазмұндық-деректі әлеуеттің жан-жақты ашылып, мәдени репрезентациясының дәйектелуі қазақ тіл білімінде мынадай лексикографиялық еңбектерде жарқын көрініс тапқан: Ә. Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» (Этнолингвистикалық сөздік. 1-том – «Адам», 2-том – «Қоғам», 3-том – «Табиғат»; «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (15 том); І. Кеңесбаев. «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі»; Р. Шойбеков. «Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі»; «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі»; «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (энциклопедия) т.б.

Осы еңбектерге сүйеніп, *тіл-мәдениет* сабақтастығына орайлас айқындалған, тіл иесінің құндылықтық білімін көрсететін, белгілі бір ұғымдық кеңістікте халықтың мәдени болмыстық ерекшелігін жүйелеп, күнделікті өмірі мен тұрмыс салтын вербалдайтын тілдік құралдың бірі - мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер. Қазіргі таңдағы ұлт санасын жаңғырту мен мемлекеттік тіл қызметін жандандыруға қатысты мемлекеттік мүдде бұл істің *тіл-қоғам* сабақтастығына сәйкес коммуникативтік сапасын (тиімділік, қолжетімділік, ыждағаттылық т.б.) күшейтіп, ұтқырлық технологиясын жетілдіруді қажет етеді. Сондықтан қазіргі тіл біліміндегі антропоэлектік парадигма кеңістігінде құрылымдық жүйе мен жарық көрген лексикографиялық еңбектердің шегі мен мазмұны кеңейіп, заманауи үлгідегі ұлттық корпустық базаны дамытуға бағыт алып отырғаны белгілі. Олай болса, ұлттық корпус базасының сүбелі бөлігін құрайтын мәдени-репрезентативті тілдік бірліктердің ішкорпусын жасау ісі аса маңызды.

Материал және әдістер

Мәдениеттанымдық тілдік бірліктерді талдау, мәнін ашу барысында тіл білімінде қалыптасқан қазақ тіліндегі этномәдени бірліктерді сипаттау, жинақтау, салыстыру, топтастыру, этнолингвистикалық интерпретация, мәтіндік, дискурстық талдау, мәдени семантикасын ашу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіл білімінде жасақталып жатқан ұлттық корпустың мәдениеттанымдық тілдік бірліктерінің ішкорпустары құрылымы мәселелерін тиімді жүзеге асыруға ғылыми-әдістемелік негіз болатын В. фон Гумбольдт, А.А. Потебня т.б. ғалымдардың лингвофилософиялық еңбектеріне жалғасқан В.А. Маслова, Е.Телия, Н.Ф. Алефиренко, т.б. ғалымдар мен өз зерттеулерін қазақ тіл

білімінде тіл мен мәдениет байланысына ерекше мән берген А.Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов қағидаларын ұластырған Ә. Қайдар, Р.Сыздық, Е. Жанпейісов, Т. Жанұзақов, Н. Уәли, Ж. Манкеева, З.Ахметжанова, Р. Шойбеков т.б. ғалымдардың тұжырымдары мен талдамалық үрдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Тіл білімінде ең алғаш рет тіл мен мәдениеттің байланысына қатысты мәселені көтерген В. фон Гумбольдтің: «Среди всех проявлений, посредством которых познается дух и характер народа, только его язык и способен выразить самые своеобразные черты народного духа и характера и проникнуть в их сокровенные тайны» деген тұжырымы, ой-қорытындылары тілді ұлттық феномен деп танитын бүгінгі тіл біліміндегі жаңа бағыттардағы тұжырымдарға негіз болды (Гумбольдт, 2000: 69). Тіл мәдениетпен бір бүтін тұтастық құрып, ажырамас бірлікте өмір сүріп, мәдениеттің тілдің өн бойында қалыптасып, оның дамуындағы алғышарттардың міндетті түрдегі басқышы қызметін атқарады. Осылайша қайсыбір уақытта қандай да бір жерде өмір сүретін этнос мәдениетінің маңызды бөлігін құрайтыны ресейлік ғалым А.А. Потемняның еңбектерінде жалғасса, қазіргі тіл біліміндегі лингвомәдениеттанушы ғалымдар (В.А. Маслова, С.Г. Тер-Минасова, М.М. Копыленко т.б.) шындық дүниені бейнелеуші тілді айнамен салыстырады. Демек, мәдениеттің басқа салаларына қарағанда тілдің өз ортасы бар: «Белгілі бір тілде сөйлейтін кез келген этнос өздерін өзге топтардан сыртқы физиологиялық айырмашылықтарымен ерекшелеп тұратын адамзат қауымының белгілі бір нәсіліне жатады. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, яғни ол біздің өмір сүру образымыздан хабар беретін тәжірибе-білігімізге, идеяларымызға тәуелді» (Гумбольдт, 2000: 85).

Ал Э. Сепир В. Гумбольдтің осындай тіл мен мәдениеттің біртұтастығын ашып көрсететін маңызды әдіснамалық көзқарастарын қолдай отырып: «Мәдениет белгілі бір қоғамның әрекеті мен ойлауының көрінісі, ал тіл – қалай ойлаудың көрінісі. Ендеше, тіл мазмұнды», – деген қорытынды жасайды (Сепир, 1999: 190-194). Осымен байланысты, «Тіл ойды жеткізу мен қарым-қатынас жасаудың құралы ғана емес, мәдени білім аккумуляциясының да басты құралы болып саналады. Күрделі таңбалы жүйені құрай отырып, тіл қандай да бір мәліметті жеткізу, сақтау, қолдану, қайта жаңғырту қызметін атқарады. Мәдениет те тіл секілді белгілі бір хабарды жеткізу қабілеті бар таңбалық жүйе (семиотикалық) болып табылады, алайда ол тілге қарағанда өзін-өзі ұйымдастыруға қабілетсіз, себебі мәдениет ең алдымен – жады, оның басты қасиеті – жинақтау, сақтау және абсолюттік жалпы қауымдастыққа талпыну» (Поршнева, 1974: 227) деген ой назар аударады.

Осы арада тіл мен мәдениет байланысына қатысты мәдени білімді, мәдени артефактілерді тарату, тіл тұтынушыларға таныту мәселесі өзектеледі. Әрбір тілді тұтынушы мен қолданушының санасына мәдени білімді енгізу дүниені қабылдайтын ортақ этнотілдік ұжымға тән ұлттық-мәдени кеңістік құруға және тіл жүйесіндегі орталық және шеткері аймақтарға қатысты лингвомәдени коммуникативтік зерттеулерге де байланысты.

Когнитивист-ғалым В.И. Карасик тіл мен мәдениеттің байланысына қатысты «мәннің тілде кристаллизациясы» туралы айтып, оны «тілдік тұлға санасында дүниенің мәденитаңбалық аккумуляциясы» деп анықтайды (Карасик, 2010).

Қазіргі тіл білімінде тілдік бірліктердің мәдени компоненттеріне қатысты Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, Н.Ф. Алефиренко еңбектері маңызды (Верещагин, Костомаров, 2014; Алефиренко, 2020).

Сонымен, жаһандану заманындағы тіл иесінің дүниетанымын байлайтын қазығы – оның бүкіл рухани-әлеуметтік, адамтанымдық қазынасы жинақталған тіл деректері. Олай болса, оларды тіл иесінің тарихымен, мәдениетімен, өзіндік ой-санасымен бірлікте қарайтын тілді зерттеудің антропоөзектік бағыты болса, оның саны сапаға ұласқан, кең ауқымды, кешенді, ыждағатты да тиімді тілдік-әдістемелік, танымдық-ақпараттық құралы, заманауи үлгісі – қазақ тілінің ұлттық корпусы. Оның негізінде мәденитанымдық тілдік деректерде астарланған «қазақ әлемінің» бейнесін, ұлттық-мәдени кодын ашу жаһандану заманындағы мәдени сабақтастық, мәдени коннотация, мәдени коммуникация қызметін жүзеге асырып қана қоймай, тілдің коммуникативтік әлеуетін де дәлелдейді. Тілдің терминжасамдық та өрісін кеңейте түседі. Мысалы: *тұсаукесер, отбасы, құрылтай, жарғы, нарық, тұғыр* т.б.

Осы орайда қазақ ұлттық корпусының мәдени танымдық тілдік бірліктерінің ішкорпусына енгізілуі тиіс қазақ тілі қазынасы айшықталған лексикографиялық еңбектерден алынған мәдени семантикалық анықтамалардың үлгілері ұсынылады және 100 томдық «Бабалар сөзінен» алынған кейбір көнерген сөздер, діни сөздер, этнонимдер, этнографизмдер қарастырылды.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі (2005 ж.); Қазақ сөздігі (2013 ж.): Абылайша (Жамб., Шу). Қос шаңыраққа уықтың өзін ғана шанышып тұрғызатын керегесіз кішкене үй.

Мұны үй туралы этнограф, мәдениеттанушы ғалымдар қазақтың дәстүрлі мәдениетіне, тұрмысына сәйкес, яғни жарықта жүрген кезде, көштің ұзақ жолында дамылдауға қолайлы жеңіл қос түрі деп анықтаған (Қасиманов, 1969; Арғынбаев, 1987; Мұқанов, 1981; Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005).

Бұл атаудың уәжі қазақ тарихымен байланыстылығының дәйектілігі Абылайхан билеген жаугершілік заманда салмағы жеңіл және тігілуінің тез болуына қатысты қалыптасуымен түсіндіріледі.

Адарғы (Қ.Орда, Арал, Сем., Үрж.) - өрмек тоқығанда жіптер шатыснау үшін арасына қойылатын ені бір сүйемдей, ұзыны жарты метрдей тақтайша.

Қазақ қолөнеріне қатысты кілем тоқу үдерісінде өрмек жіптерін екіге ажыратып тұратын құрал. Демек, бұл анықтама мәдени семантикасын ашса, ал оның лингвистикалық интерпретациясы туынды сөздің құрылымындағы *ад/ аж* түбірінің жаңғыртылуымен, яғни тарихи фоно-морфо-семантикалық үдеріс нәтижесімен байланысты (Қайдаров, 1986).

Бұйдагер (Қ.Орда, Қарм.) – көші-қон кезінде көш жайын бақылап, жол сілтеп, көш жолының егжей-тегжейіне дейін біліп отыратын, көш алдында салт атпен жүретін адам. Көшпенді мәдениетке сай күнделікті тұрмыста қалыптасқан қызмет иесі атауына негіз болған ата кәсіпке сәйкес түйе, өгізді шаруаға қосқанда басқарып отыратын әбзел ретіндегі бас жіп, жетек жіп – *бұйда*. Осы мағынадан тілімізде оның *тізгін – тізгінші, басшы, жетекші* т.б. деген ауыспалы қолданысы туындаған.

Ебелек (Қост., Жанг.) - егін машинасының айналып тұратын ағаш қалағы.

Қазіргі қазақ тіліндегі көрсетілген техникалық терминмен қатар «шыр айналған дүние бейнесін көрсететін ою» деген мәдени танымдық атау да бар. Бұл қолданыстардың негізі «ебелек» сөзінің «жеңіл, әлсіз өсімдік» мағынасын білдіретін тура мағынасымен сабақтасады. Халықтың ұжымдық этномәдени санасында қалыптасқан ғалам бейнесінің көрінісіне өсімдіктің бейнелеушілік белгісі мәдени танымдық тілдік бірліктерге уәж болған.

Жадағай (Шымк., Қызылқ., Сем., Көкп., Ақс., Абай). Астарсыз тігілген жеңіл шапанның атауы ретіндегі бұл аймақтық қолданыстың төркіні де дәстүрлі киім мәдениетінің жүйесіне қатысты. Қазіргі тіліміздегі «жадағай» сөзінің «жайдақ», «жалаң», «қарапайым» сияқты ауыспалы мағыналары да жадағай шапанның атауына жеңіл киім ретіндегі мағынасы уәж болған. Бұл сипат күзгі пальтоның қазақша баламасы ретінде қолдануға негіз бола алатын сияқты.

Салбұрыншы (Шығ. Қаз., Тарб.) – құс салушы, құс ұстаушы.

Қазақтың дегдар өнеріне қатысты аңшы-саятшылардың қыста топталып, бірнеше күнге аң аулауға шығу салтын білдіретін «салбұрын» лингвокультуремасының айшықты суреттелуін М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан көреміз.

Осы сияқты саятшылыққа қатысты «Құсты (бүркітті) қайта қондыру үшін қажетті алдамшы қалта» мағынасындағы «шырға» (Алм., Кег.), «тайдың, құлынның терісінен істелген сырт киім» (Сем., Алм.) т.б. аймақтық қолданыстар – тіл арқылы сақталған мәдениеттің тілдік репрезентациясы.

Ә. Қайдар. «Қазақтар ана тілі әлемінде» (Этнолингвистикалық сөздік. 2013 ж. 1-3-том):

Сөздіктің қазақ тілі әлеміндегі қазақ жұртының рухани мәдениетін танытатын этнолингвистикалық кең ақпараты таңбаланған тілдік қазынасы еңбектің аса маңызды бөлігін құрайды. Соның ішінде адамды о дүниеге шығарып салу, рухына құрмет көрсету өз дүниетанымымыз бен салт-санамызға сәйкес қалыптасқан төл мәдениетіміздің осындай сүбелі еңбектерде дәйектелген көрінісі тілде қалай сақталғаны ұлттық корпусының мәдени танымдық ішкорпусында жүйелі орын табуы тиіс. Солардың бірнеше үлгісін атап өтсек:

Атау кере – ұзақ ауырып, халі нашарлаған адамға арнайы әзірленетін ең соңғы тамағы.

Естірту – өлім туралы хабарлаудың қазақ дәстүрі бойынша өзіндік жән-жоралғысы.

Қазақтың дәстүрінде суық хабарды ашық айта салмай, психологиялық тұрғыдан санасына жеткізудің өзіндік тілдік қолданысын шебер игерген елдің абыройлы азаматтары, үлкендері бұл істі атқарған.

Көңіл айту – артында қалған жақындарына сөз құдіретін пайдаланып, қолдау, жұбату, үміттендіру қызметіне сай сөздерін айту.

Жоқтау – көбінесе елге белгілі тұлғалар өмірден өткенде сөз арқылы зарлы жыр түрінде айтылатын қастерлі дәстүр.

Бұл дәстүр марқұмның жақын-туыстары мен жұртының жадында сақталатын «сөзбен тұрғызылған ескерткіш» іспетті рухани дүние ретінде танылады.

Сүйекке түсу – қаза болған адамның мәйітін арулау рәсімі.

Марқұмды жөнелту рәсіміне жанына жақын, тірлікте жақсы сыйласқан адамдар кіретіні де қазақ дәстүріндегі тәртіп ретінде қалыптасқан.

Тұлдау – марқұмның тақымы тиіп, өзі мінген атының жал-құйрығын күзен, ешкімге мінгізбей, жылқыға жіберіп, семіртіп, өзінің асында сою.

Осы қатарда келтірілген «тұлдау» рәсімінің ұлттық корпустағы мәдени-тілдік репрезентациясының мәдени-семантикалық мазмұнын ашатын тілдік ақпарат арқылы қазақтың дәстүрлі мәдениетінде көрініс тапқан жылқының қазақтың ұлттық болмысы мен мінез-құлқын айқындауға септігін тигізеді. Көшпенділердің архаикалық санасын бейнелейтін батырлар жырында, паремиологиясында жылқы тек көлік қызметін атқарушы ғана емес, ол ер қорғаны, жолдасы ретінде көрініс табады. Сондықтан да батырлардың серігі іспетті *Байшұбар, Тайбурыл, Ақбозат* т.б. жылқылардың аттары антонимдер сияқты прецеденттік атауларға айналған. Сондықтан ат иесі өмірден өткеннен кейін жасалатын «тұлдау» рәсімінің негізінде жылқы «әруақтар әлемі мен адамдар арасында медиаторлық қызмет атқарған деген түсінікке сай мифтік таным қалыптасқан. Жалпы, қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік, рухани-мәдени өміріндегі жылқының қозғалыс, өмір сүру көзі, ел тану, ұланғайыр кеңістікті игеру құралы ретіндегі бейнесі тілінде жан-жақты көрініс тауып, қалыптасқан кешенді мәдени жүйе құрайды. Қараңыз: жылқының жасына қатысты: *құлын, жабағы, тай, құнан, дөнен, бесті* т.б.; қозғалысына қатысты: *аяңдау, желу, жорту, шабу* т.б.; жынысына қатысты: *байтал, бие, сәурік, айғыр, азбан* т.б.; түсіне қатысты: *қыран, баран, ала, шұбар, қасқа, кер, боз* т.б. Жылқы ер-тұрманының әрбір бөлшегі жіктеліп, аталған: *тебінгі, тоқым, терлік, айыл, ауыздық, тізгін, сағалдырық, құйысқан, жүген, өмілдірік* т.б.

Тілде көрініс тапқан жылқының қазақ тұрмысындағы жан-жақты қызметі қазақ халқының этномәдени санасында ерекше мифопоэтикалық жүйе құрған ғаламның кез келген ұлттық, тілдік бейнесінің әмбебаптығын және өзіндік ерекшелігін айқындайтын метафора, теңеу және символ болып табылады (Қайырбаева, 1997).

Мысалы, *теңбіл көк, ақ бөрте, тарлан боз, құла қасқа, ал қара көк, ақ табан, сұр жорға, қара қасқа, жылтыр қара, сүліктей қара, тобылғы торы, қара кер, құла жирен, боз, шұбар, мақпал, қара, әсем қоңыр, көк шолақ, кербесті, ақ бақай.*

Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі жылқының этнокогнитивтік санадағы болмысы мен мәдени антропологиядағы параллель де осыны көрсетеді («Байтал шауып бәйге алмас» т.б.). Сол сияқты ол халықтық метрологияда да (*бие сауым уақыт, бие байлар кез, ат төбеліндей, бес биенің сабасындай* т.б.), салт-дәстүрлердің қалыптасуында (*бәйге, көкпар, қыз қуу, ашамайға мінгізу* т.б.), ырым-ғұрыптарда (*ақ боз ат шалу, бозқасқа атау* т.б.) көрініс береді.

Демек, қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі жылқының заттық және рухани құндылықтар жүйесіндегі орнын тіл арқылы дәйектеу мәдени-репрезентативті ішкорпустың сенімді дерегі болмақ.

Ұлттық корпуста этномәдени мазмұнды тілдік бірліктердің мәденитанымдық репрезентациясына негізделген ішкорпустарын енгізу тіл арқылы ұлт болмысын таныту мен сана жаңғырту мәселесіне қатысты аса өзекті. Оны жүзеге асырудың тиімді үлгісі қазақ білімінде жеткілікті (Ә.Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Н. Уәли т.б.). Бұл мәселенің кешенді сипаты оның саялық білім қоры ретінде тарихи-мәдени, этнографиялық, археологиялық т.б. зерттеулердің ақпараттық деректерін тиімді пайдалану қажеттілігін көрсетеді.

Мысалы, ұлтымыздың мәдени болмысын, мұрагерлік, коммуникативтік, прагматикалық тұрғыдан танытатын коммуникативтік базасының заманауи да кешенді үлгісі ретіндегі ұлттық

корпусты дамытуда, ішкорпустарды жетілдіруде дәйектік көздердің тілдік деректерін кешенді зерттеу үдерісіне ерекше көңіл бөлінбек.

Сондай көздердің бірі 2013 жылы М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты жариялаған «Бабалар сөзі». Осы мақалада "Бабалар сөзінің" тілдік дәйегі ұлттық корпусқа деректік көз ретінде алғаш рет ұсынылып отыр (Бабалар сөзі, 2013).

«Бабалар сөзінің» «Ғашықтық дастандар» бөлігінен алынған мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер де ұлттық корпустың ішкорпусын дәйектеп, біздің ойымызша тіл арқылы ұлт болмысын, ғасырлар бойы қалыптасқан төл мәдениетін дәлелдейтін рухани көздердің бірі ретінде болашақта жан-жақты қарастырылуы қажет.

Этномәдени мазмұнды тіл бірліктері:

Наурыз. Қазақтардың бағзы мәдениетінің даму үдерісінде соғды, иран, хорезм мәдениетінің ықпалы, әсері болғаны белгілі. Қазақтың күнтізбесінде, ай атауларында ол көрініс тапқан. Соның бірі – Наурыз айының атауы. Иран тілінде «ноу» - жаңа және «руз» - күн дегенді білдіріп, әрі қарай барша түркі тілдерінде «жаңа жылдың алғашқы күні», «жыл басы», «Ұлыстың ұлы күні» т.с.с. мәдени танымдық ұғымдарды білдіретін сөз тіркестерінің қалыптасқаны белгілі.

«Ғашықтар дастандарының» дерегіне сүйенсек: *Бір күні наурыз берді жұрттың бәрі, шат болып жиылыста жас пен кәрі.*

Қамшы – қазақ халқының материалдық мәдениетіне қатысты байырғы кездегі шаруашылық, мәдени өміріндегі маңызды ер-тұрманның бірі. Сонымен бірге ол қолданыс барысында этномәдени жүйенің бірлігіне де айналып, әлеуметтік-құқықтық, этикалық, мифтік т.б. мәнге де ие болғанын тілде қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестері айғақтайды: *қамшы тастау, қамшының сабы сынды, қамшы таянды* т.б.

Осының бәрін кешенді талдап, *қамшы* сөзінің мәдени семантикасын ашып, концептілік жүйеде қарастырған ғалым Н. Уәли *қамшы* сөзінің лингвистикалық реконструкциясын да анықтайды: *қам* - бақсы, *шы* – сөз тудырушы қосымша (Уәли, 2005).

«Ғашықтар дастанында»: *Қамшымен ашуланып салғанында, Бір асқан батырыңнан қолы қатты.*

Діни сөздер. Бұлардың дастанда кең қолданыста және бірнеше дыбыстық нұсқада айтылатыны байқалады: *Құдай, Алла, пайғамбар, Ислам, неке, Құран, намаз, хадис, Қазба, садақа, сүннет, тамақ және Алла-Аллаһ-Алда; Құдай-Құда-Құдай-ай; молда-молла* т.б.

Этнонимдер. Ғашықтық жырларда қолданылған көптеген пайғамбар, адам аттары т.б. мәдени танымдық даму үдерісінде прецеденттік этнонимдерге айналып кеткені белгілі: *Мұхаммед, Сүлеймен, Ұлықпан, Ескендір, Жүсіп-Зылиқа;* елді-мекен, жер-су атаулары: *Йемен, Қытай, Һүндістан, Мысыр, Гүлстан; Сахара, Алтай, Хорасан, Қобда, Иранбақ, Ніл.* Сол сияқты сол кезеңнің мәдени-рухани орталықтары туралы ақпараты таңбаланған қала аттары: *Құдыс, Үрім, Бағдат, Басра, Түркістан* т.б.; этнос атаулары: *қытай, орыс, араб, керей, зәңгі* т.б.; мифтік атаулар: *дию, пері, періште, мыстан кемпір.*

Көне сөздер. Әйбатлап (*Әйбатлап бір көшікіні жасадылар, Көйлекні бір темірге қашадылар*). Қазіргі қазақ тілінде *әйбат* сөзі аймақтық қолданыста. Сол сияқты: *түмен, көшік, үшбу, кеп, тәрік, сейір, көнек, пұл, ділла, канадил, мейман* т.б. мәдени атауларды көнерген сөздер қатарында қарастыруға болады.

Ал, осындай ежелгі қисса-дастандарда кездесетін *хауыз, әуіз, әуез, зияпат, кебаб, пұл* сынды көнерген сөздердің қазіргі тілімізде жаңғырып, қазіргі күнде белсенді қолданысқа түсуін қазіргі қоғамдағы рухани жаңғыру үдерісіне сай мәдени танымдық трансформация, коммуникация нәтижесіндегі сәтті, жаңа қолданыстардың, терминдердің қазақша баламасының кумулятивтік үлгісі деп санаймыз. Соның нәтижесінде қазір олар *хауыз* (бассейн), *әуез* (мелодия), *зияпат* (банкет), *кәуап* (шашлык) т.б. мәдени танымды кеңейтіп, жалғастырып, тілдің мәдени танымдық әлеуетін жүзеге асыруда.

Болашақта 100-томдық Шығыс ауыз әдебиеті үлгілерінде кездесетін мифтік танымға сәйкес мәдениеттің архаикалық үлгілерінің тамырын терең кешенді мәдени-рухани көз екенін айғақтайтын мифолог-ғалым С.Қондыбайдың шығармаларының мәдени-тілдік деректері осы мақсаттағы кешенді деректік дәйек ретінде қарастырылуы тиіс.

Қорытынды

Тіл – өз бойында мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын, ұлттық рухты айқындап тұратын ұлы күш, мәдениетімізді танытушы бірден-бір қуатты құрал, ұлттық мәдениет тірегі. Төл мәдениетіміз сақталған негізгі тарихи-рухани көздердің бірі.

Тіл арқылы сақталған, қалыптасқан этномәдени атаулар – ұлттық танымымызды айғақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыратын рухани байлығымыз. Соны бейнелейтін мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер ұлттың өткені жайлы мол ақпарат береді. Тарихи-рухани құндылыққа ие мәтіндерді оқу барысында сол кездегі тіл иелері өмір сүрген кеңістіктегі саяси-әлеуметтік жағдайды, болған түрлі тарихи, мәдени, әскери, экономикалық оқиғаларды, соған қатысқан кейіпкерлерді, тұлғаларды, оқиға болған өңірдің түрлі мәдени ерекшеліктерін тіл арқылы тануға болады. Оның себебі – тіл иесінің болмысты танып, түсінуі өзі өмір сүретін ортада жинақтаған білімі мен тәжірибесіне сәйкес түзілуінде. Сондықтан заманауи лингвистикада тілді қарым-қатынас жасаудың тәсілі деп қана емес, жалпы мәдени білімнің жиынтығы деп қарайтын қағида қалыптасқан. Осымен байланысты академик Ә. Қайдардың тілді зерттеушіні «тіл тамыршысы» деп санауы *тіл-мәдениет* сабақтастығын айқындаудың кешенді болмысын көрсетеді.

Себебі ұлттық мәдениет көрсеткіші, тілде сақталған және қалыптасқан ұлттық мәдени код ретіндегі мұндай мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер мемлекеттік тілдің жан-жақты қоғамдық қызметінің дамуына, баюына, оның тұтынушыларының сұранысына ие болу мен ел мүддесіне лайық зор үлес қосары сөзсіз. Бүгінде ғасырлар қойнауынан шығарылып, күнделікті тілдік қолданысқа енгізіліп, жалғасып жатқан мұндай сөздердің қолданыс аясының кеңейіп, көбіне терминдік мәнге ие болып жатқаны – соның дәлелі.

Қазіргі қоғамдағы ұлттық санамызды жаңғыртып, халықтық білім деңгейінде қалыптасқан мәденитанымдық санамызды дамытатын сенімді көзі ретінде заманауи рухани-коммуникативті құрал ұлттық корпус танылып отырса, оны кеңейтіп, жетілдіріп, дамытушы - сайып келгенде, ұлттық корпус базасының өзекті ішкорпусын дәйектеп, жетілдіретін мәдени-репрезентативті тілдік бірліктер жүйесі.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті ЖТН BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Гумбольд В. (2000) Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
 Сепир Е. (1993) Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. – 656 с.
 Поршнев В.Ф. (1974) О начале человеческой истории. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
 Карасик В.В. (2010) Языковая кристаллизация смысла. – М.: Гнозис, 2010. – 428 с.
 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. (2014) Язык и культура. – Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2014;
 Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. – М.: Флинта, 2020.
 Қасиманов С. (1969) – Алматы, Қазақстан, 1969;
 Арғынбаев Х. (1987) Қазақ халқының колөнері. – Алматы: Өнер, 1987;
 Мұқанов М.С. (1981) Казахская юрта. – Алма-Ата: Кайнар, 1981;
 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. (2005) – Алматы: Арыс, 2005.
 Қайдаров А.Т. (1986) Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 328 с.
 Қайырбаева Қ.Т. (2004) Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2004. – 127 б.
 Бабалар сөзі. (2013) – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.
 Уәли Н. (2005) «Қамшы» концептісі // «Акад. Ш.Ш. Сарыбаев және қазақ тіл білімі мәселелері» атты ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: Дайк-пресс, 2005.

References

- Humboldt V. (2000) Izbranniyе trudy po yazykoznaniiyu. [Selected works on linguistics] – М.: Progress, 2000. – 400 p.
 Sepir E. (1993) Izbranniyе trudy po yazykoznaniiyu i kulturologii. [Selected works on linguistics and cultural studies] – М.: Publishing group "Progress", "Univеrs", 1993. – 656 p.
 Porshnev V. F. (1974) O nachale chelovecheskoi istorii. [About the beginning of human history] – М.: Mysl, 1974. – 487 p.

- Karasik V. V. (2010) Yazykovaya kristallizatsiya smysla. [Linguistic crystallization of meaning] – M.: Gnozis, 2010. – 428 p.
- Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. (2014) Yazyk i kultura. [Language and culture] – Moscow, Berlin: Direct-Media, 2014;
- Alefirenko N. F. (2020) Lingvokulturologiya: tsennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka. [Linguoculturology: the value-semantic space of language] – M.: Flinta, 2020.
- Qassimanov S. (1969) Qazaq halqynyng qoloneri. [Crafts of the Kazakh people] – Almaty, Kazakhstan, 1969;
- Argynbayev H. (1987) Qazaq halqynyng qoloneri. [Crafts of the Kazakh people] – Almaty: Oner, 1987;
- Mukanov M. S. (1081) Kazahskaya yurta. [Kazakh yurt] – Alma-Ata: Kainar, 1981;
- Qazaq titnin aimaktyk sozdigi (2005) [The regional Dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Arys, 2005, etc..
- Qaidarov A. (1986) Struktura odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom yazyke. [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language] – Alma-Ata: Nauka, 1986. – 328 p.
- Qairbayeva Q. T. (2004) Symbolic meaning of ethno-cultural names in the Kazakh language: philol. science. kand. diss. – Almaty, 2004. – 127 P.
- Babalar sozi. (2013) – Astana: Foliant, 2013. – 432 p.
- Uali N. (2005) «Qamshy konseptisi /" Materials of the scientific and theoretical conference". Academician Sh. Sh. Sarybayev and the problems of Kazakh linguistics". [“Whip” concept]– Almaty: Daik-Press, 2005.